

Βυζαντινή Παιδεία, Ἅγιος Φώτιος καὶ Νεοελληνικὴ Σχολικὴ Θρησκευτικὴ Ἀγωγή. Ἀλληλοαναιρούμενες ἢ ἀλληλοσυμπληρούμενες ἀφηγήσεις;^{*}

Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆ^{**}

«Ἦν δ' οὗτος ὁ Φώτιος οὐ τῶν ἀγεννῶν τε καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα καὶ περιφανῶν, σοφία τε κοσμικὴ καὶ συνέσει τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομιζέτο... Πάντα γὰρ συνέτρεχεν αὐτῷ, ἢ ἐπιτηδειότης τῆς φύσεως, ἢ σπουδὴ, ὁ πλοῦτος, δι' ὃν καὶ βίβλος ἐπ' αὐτὸν ἔρρει πᾶσα¹, πλέον δὲ πάντων ὁ τῆς δόξης ἔρως, δι' ὃν αὐτῷ καὶ νύκτες ἄπνοι περὶ τὴν ἀνάγνωσιν ἐμμελῶς ἐσχολακότης»².

Τὸ παράθεμα προέρχεται ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Νικήτα Δαυίδ, ἐπισκόπου Δαδύβρων Παφλαγονίας, βιογράφου καὶ ἐνὸς ἐκ τῶν

^{*} Εἰσήγηση ποῦ ἔλαβε χώρα στὴν κοινὴ σύσκεψη τοῦ Προέδρου καὶ τῶν μελῶν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν κοσμητόρων, προέδρων καὶ καθηγητῶν τῶν Θεολογικῶν Σχολῶν Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης, στὸ πλαίσιο τῶν καθιερωμένων ἐτήσιων ἐκδηλώσεων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἁγίου Φωτίου, Πατριάρχου ΚΠόλεως, στὸ Διορθόδοξο Κέντρο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Πεντέλη, 6 Φεβρουαρίου 2018).

^{**} Ὁ Ἐμμανουὴλ Π. Περσελῆς εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. «Διὰ τῆς φράσεως ταύτης ὁ Νικήτας ὑπονοεῖ τὴν περὶ τὰ βιβλία διαρκῆ ἀσχολίαν τοῦ Φωτίου», Δ. Σ. Μπαλάνος, *Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς. Ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453*, Ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1951, σ. 56.

2. *Νικήτα τοῦ Παφλαγόνου τοῦ καὶ Δαβίδ*, «Ἰγνατίου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος, ἤτοι ἄθλησις», PG 105 (487-574), κυρίως 509. Πρβλ. καὶ Δ. Σ. Μπαλάνος, *ὁ.π.*, σ. 56. Ἰ. Ἐ. Ἀναστασίου, «Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ' αἰῶνος», Ἰ. Ἐ. Ἀναστασίου, ἐπιμ., *Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, Μέρος πρῶτον*, Ἔκδοσις τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1966, σ. 29-77, κυρίως σ. 58.

ἀφοσιωμένων ὑποστηρικτῶν τοῦ Ἰγνατίου, προκατόχου τοῦ Φωτίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Νικήτας Δαυὶδ ἀνῆκε στὴ χορεία τῶν πολεμίων τοῦ Φωτίου³, ἐπειδὴ θεωροῦσε ὅτι ὁ τελευταῖος ἀνερριχήθη ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν τάξη τῶν λαϊκῶν στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἐκτοπίζοντας τὸν Ἰγνατίο. Ἡ σημασία τῆς ἀξιολογικῆς κρίσης τοῦ Νικήτα Δαυὶδ ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι, παρ' ὅτι σφοδρὸς πολέμιος τοῦ Φωτίου, ἐπισημαίνει τὴν εὐγενῆ καταγωγή του καὶ πολὺ περισσότερο, μὲ εὐλιχρίνεια, ὑπογραμμίζει τὴν ὑψηλὴ μόρφωση καὶ τὰ ἰδιαίτερα πνευματικὰ χαρίσματά του.

Ποιά σημασία ὅμως ἔχει ἡ κοινωνικὴ προέλευση καὶ ἡ μόρφωση τῶν στελεχῶν τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας (αὐτοκρατορικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς) τὸν 9ο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ποὺ ἔζησε ὁ Φώτιος; Σύμφωνα μὲ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, νέες κοινωνικοπολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες, καθὼς καὶ ποικίλες ἀμυντικὲς διεργασίες καὶ πολεμικὲς συρράξεις ποὺ ἔλαβαν χώρα κατὰ μῆκος τῶν βορείων καὶ ἀνατολικῶν κυρίως συνόρων τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας κατὰ τοὺς προηγούμενους δύο αἰῶνες (7ο καὶ 8ο), συνέβαλαν στὴν προοδευτικὴ ἀνοδο καὶ ἐνίσχυση τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ὅπως τονίζει ὁ Δ. Α. Ζακυθηνός: «Ἡ ἀνακαίνισις τοῦ ἀστικοῦ βίου εἶναι ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων φαινομένων τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, ἀπαρχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ δεκάτου καὶ τοῦ ἐνδεκάτου»⁴. Στὴ νέα ἀστικὴ τάξη τῆς πρωτεύουσας ἀνῆκε καὶ μιὰ μερίδα τοῦ ἀνώτερου κλήρου ποὺ διακρινόταν γιὰ τὴ μόρφωση καὶ τὸν πλοῦτο της. Στὴν τάξη αὐτὴ ἀνῆκαν πατριάρχες, οἱ ὅποιοι γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ λαϊκοὶ ἀνῆλθαν στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας. «Τέτοιες εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν πατριαρχῶν Ταρασίου (784-806), Νικηφόρου Α' (806-815), Θεοδότου Μελισ-

3. Βλ. τὰ ὀνόματα καὶ ἄλλων ἐπισκόπων ἐχθρικῶς διαχειμένων ἐναντίον τοῦ Φωτίου, Δ. Σ. Μπαλάνος, *ὁ.π.*, σ. 58-59.

4. Δ. Α. Ζακυθηνός, *Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. 324-1071*, ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 249.

σηνοῦ Κασσιτερά (815-821), Ἰωάννη Γραμματικοῦ (837-843) καὶ τοῦ Φωτίου (858-867 καὶ 877-886)»⁵.

Ὁ χαρακτηρισμὸς λοιπὸν τοῦ Νικήτα Δαυὶδ ὅτι ὁ Φώτιος «οὐ τῶν ἀγεννῶν τε καὶ ἀνωνύμων, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐγενῶν κατὰ σάρκα καὶ περιφανῶν» ἔχει τὴ σημασία του. Ὁ Φώτιος πράγματι προήρχετο ἀπὸ οἰκογένεια πού εἶχε συγγενικοὺς δεσμούς (εἴτε ἐξ αἵματος εἴτε ἐξ ἀγχιστείας) τόσο μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια ὅσο καὶ μὲ τοὺς Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιο (784-806) καὶ Ἰωάννη Γραμματικό (837-843)⁶.

Ὁ πατέρας τοῦ Φωτίου, ὁ Σέργιος, ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ ἐγγραμμάτου καὶ μετριοπαθοῦς εἰκονόφλου Πατριάρχη Ταρασίου. Ὁ Ταράσιος, πρῶτα ὡς λαϊκὸς στὴν ὑπηρεσία τῆς αὐτοκρατορικῆς διοίκησης («πρωτοασηκρήτης») καὶ ἔπειτα ὡς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στὴν ἀναστήλωση τῶν ἱερῶν εἰκόνων (787), κατὰ τὴν πρώτη εἰκονομαχικὴ περίοδο ἐπὶ αὐτοκράτειρας Εἰρήνης. Ἡ μετριοπαθὴς στάση τοῦ Ταρασίου ἀπέναντι στὴ μεταχείριση τῶν μεταμεληθέντων ἐχθρῶν τῶν εἰκόνων, γιὰ χάρι τῆς εἰρηνικῆς ἀποκατάστασης τῆς διασαλευθείσης κοινωνικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, προκάλεσε τὴ δυσαρέσκεια καὶ τὴν ὀργισμένη κριτικὴ τοῦ αὐστηροῦ καὶ ἄγαν συντηρητικοῦ εἰκονόφλου μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου Θεοδώρου.

Στὸν κύκλο τοῦ Πατριάρχη Ταρασίου ἀνήκει καὶ ὁ λόγιος Ἰγνάτιος ὁ Διάκονος, συνομήλικος τοῦ Ἰωάννη Γραμματικοῦ. Ὁ Ἰγνάτιος μυήθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ταράσιο στὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς παιδείας. Ὁ Ἰγνάτιος ὁ Διάκονος, πρῶην εἰκονομάχος, διετέλεσε καὶ ἐπίσκοπος Νικαίας. Ὅταν ἀργότερα μεταμεληθεὶς ἐγκατέλειψε τὸ εἰκονομαχικὸ περιβάλλον, ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συγγραφὴ βιογραφιῶν εἰκονόφλων ἀγίων, μεταξὺ τῶν

5. Βλ. Β. Βλυσίδου, «Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία (9ος-10ος αἰ.)», Σ. Λαμπάκης, κ.ἄ., *Βυζαντινὸ κράτος καὶ κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις τῆς ἔρευνας*, ἐκδ. Ἡρόδοτος καὶ Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2003, σ. 107-123, κυρίως σ. 108.

6. Βλ. W. T. Treadgold, "Photius Before His Patriarchate", *Journal of Ecclesiastical History*, 53, 1 (2002), σ. 1-17.

όποιων συμπεριλαμβάνεται και ο βίος του Πατριάρχου Ταρασίου. Στόν βίο του Πατριάρχου, ο Ίγνάτιος αναφέρει ότι ο Ταράσιος δὲν εἶχε μόνο θεολογική μόρφωση, ἀλλὰ καὶ βαθειὰ γνώση τῶν ἐλληνικῶν κλασικῶν γραμμάτων. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο αὐτῶν εἰδῶν γνώσεως σφράγισε τὴν προσωπικότητα τοῦ Ταρασίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σκέφτεται καὶ νὰ πολιτεύεται ἐνάρετα, ἔτσι ὥστε «τὸ διεστραμμένον ἰθύνειν καὶ βαρβαρῶδες καὶ τῇ γλώσση νομοθετεῖν τὴν ἀκρίβειαν»⁷.

Ὁ Ἰωάννης Γραμματικός, γόνος ἐπιφανοῦς οἰκογένειας τῆς πρωτεύουσας, ἦταν ἀδελφὸς τῆς μητέρας τοῦ Φωτίου Εἰρήνης. Προτοῦ ἀνέλθει στόν πατριαρχικὸ θρόνο, ὁ Ἰωάννης διετέλεσε ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν ἀγίων Σεργίου καὶ Βάχχου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὑπῆρξε ἐνθερμος ὑποστηρικτῆς τῆς εἰκονομαχικῆς παρατάξεως. Νωρὶς ὁ Ἰωάννης ἀπέκτησε τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὴ φιλία τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορα Μιχαῆλ Β΄ τοῦ Τραυλοῦ (820-829), ὅχι μόνο γιὰ τὶς εἰκονομαχικὲς του πεποιθήσεις ἀλλὰ καὶ «τῷ διαφέρειν ἐπὶ λογίῳτι, δόξαν τινὰ ἐσχηκῶς»⁸. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὠρίσθη ἀπὸ τὸν Μιχαῆλ διδάσκαλος τοῦ διαδόχου καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορα Θεοφίλου (829-842). Τὸ ἐπίθετο ἐπομένως Γραμματικός, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννη,

7. Τὸ πλήρες παράθεμα ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Θείων μὲν μαθημάτων ἐν περιλήψει πλουσία γενόμενος καὶ τῆς θύραθεν παιδείας τὰ κράτιστα συλλεξάμενος, ἐκεῖνα μὲν πρὸς ἀρετῆς ἀνάβασιν μελέτην ποιούμενος καὶ ταῖς θείαις διεξόδοις τῶν τῆς γνώσεως ὑδάτων ἐμφυτευόμενος, ὡς ἂν καρποὺς λογικοὺς εὐκαίρως προβάλοιτο, τούτων δὲ τὸ χρήσιμον διὰ προσοχῆς τε καὶ νήψεως ἐν τῇ ψυχῇ θησαυρίσας, ἐσφράγισε, δι' ὧν ἐστὶ τὸ διεστραμμένον ἰθύνειν καὶ βαρβαρῶδες καὶ τῇ γλώσση νομοθετεῖν τὴν ἀκρίβειαν», *Ignatii Diaconi vita Tarasii Archiepiscopi Constantinopolitani* [=Acta societatis scientiarum fennicae, 17], I. A. Heikel, ed. Helsingfors 1891, σ. 395-423, κυρίως σ. 397. Πρβλ. A. Moffatt, "Schooling in the Iconoclast Centuries", A. Bryer and J. Herrin, eds, *Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Centre for Byzantine Studies University of Birmingham 1975, σ. 85-92.

8. Βλ. *Theophanes Continuatus, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, I. Bekker, ed., Bonn 1838, κυρίως σ. 154-155.

δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο, ἀφοῦ δηλώνει τὴν ἐγγραματοσύνη καὶ τὸ ἐξαιρετικὸ διδασκαλικὸ χάρισμα τοῦ ἀνδρός⁹.

Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ εὐάριθμου κύκλου τῶν διανοουμένων τῆς πρωτεύουσας, ὁ Λέων ὁ Μαθηματικός, ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ Ἰωάννη Γραμματικοῦ. Τὸ ἔτος 838, ὁ εἰκονοκλάστης αὐτοκράτορας Θεόφιλος διώρισε τὸν Λέοντα διευθυντὴ τῆς σχολῆς ποῦ ἱδρύσασε στὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτι. Ἀργότερα ὁ Λέων ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης¹⁰.

Πέραν τῶν διάσημων καὶ ἐγγράμματων συγγενικῶν προσώπων, ὁ ἴδιος ὁ πατέρας τοῦ Φωτίου, ὁ Σέργιος, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἀνώτερο στέλεχος τῆς αὐτοκρατορικῆς διοίκησης, προαχθεὶς ἀπὸ τὸν βαθμὸ τοῦ σπαθαρίου στὴ θέση οἰονεὶ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης (*quaestor*)¹¹. Κατὰ τὴ δευτέρη εἰκονομαχικὴ περίοδο, ὁ Σέργιος διώχθηκε καὶ ἐξωρίστηκε μὲ ὅλη τὴν οἰκογένειά του γιὰ τὶς εἰκονοφιλικές του ἀντιλήψεις, γι' αὐτὸ καὶ τοῦ ἀποδόθηκε τὸ ἐπίθετο «ὁμολογητῆς» καὶ ἡ μνήμη του ἐορτάζεται στὶς 13 Μαΐου¹².

9. Βλ. περισσότερα W. T. Treadgold, "The Revival of Byzantine Learning and the Revival of the Byzantine State", *The American Historical Review*, 84, 5 (1979), σ. 1245-1266, κυρίως σ. 1254-1255. Ἐπίσης Ἰ. Ε. Ἀναστασίου, *ὁ.π.*, σ. 52-54. Βλ. γενικὰ γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γραμματικοῦ στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα R. A. Kaster, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 1997.

10. Βλ. W. T. Treadgold, *ὁ.π.*, σ. 1255-1256. Ἐπίσης C. Mango, *Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς (MIET), Ἀθήνα 1988, σ. 166-168.

11. Βλ. W. T. Treadgold, "Photius Before His Patriarchate", *ὁ.π.*, σ. 4.

12. Τὸ *Συναξάριον* τῆς Κωνσταντινουπόλεως (λήμμα τῆς 13ης Μαΐου, ἀρ. 5) ἀναφέρει: «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σεργίου τοῦ ὁμολογητοῦ. Ὁς γένους ὑπάρχων ἐνδόξου καὶ μεγάλου, ἐν Κωνσταντινουπόλει γεννηθεὶς, προσκνητῆς τῶν θείων καὶ σεπτῶν εἰκόνων <ἐγνωρίζετο>. Παρίσταται οὖν τῷ διώκτῃ καὶ ἀθέῳ βασιλεῖ Θεοφίλῳ· καὶ σχοινοῖς δεσμεῖται περιουχένιος, καὶ ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἄγεται καὶ περιάγεται ὡς κακοῦργος· εἶτα φυλακῇ παρεδόθη. Καὶ στερηθεὶς πλοῦτου πλείστου πανοικὶ σύναμα τῇ γυναικὶ Εἰρήνῃ καὶ τοῖς τέκνοις ὑπερορίζεται· ἔνθα πολλὰς θλίψεις καὶ ποικίλους πειρασμοὺς ὑπομείνας πρὸς Κύριον ἐξεδήμησεν», *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, H. Delehaye, ed. (*Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*), Brussels 1902, σ. 682. Πρὸς W. T. Treadgold, *ὁ.π.*, σ. 2. C. Mango, "The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios", A. Bryer and J. Herrin, eds, *Iconoclasm*, *ὁ.π.*, σ. 133-140, κυρίως σ. 136.

Εικάζεται ότι ο Φώτιος διδάχθηκε τὰ ἀνώτερα γράμματα καὶ εἰσήχθη στὸ πνεῦμα τῆς σημασίας καὶ τῆς ἀξίας τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς παιδείας καὶ μόρφωσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πατέρα του, καὶ ἀπὸ τὸν Λέοντα τὸν Μαθηματικὸ καὶ τὸν Ἰγνάτιο τὸν Διάκονο, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται καὶ ἄλλοι δάσκαλοι τῆς ἐποχῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Ἰωάννη τὸν Γραμματικὸ, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλεισθεῖ ἢ στενὴ συμμετοχὴ του στὴ μόρφωση τοῦ Φωτίου, ἐξ αἰτίας τῶν δεδηλωμένων εἰκονομαχικῶν του πεποιθήσεων, τὶς ὁποῖες ὁ πατέρας τοῦ Φωτίου θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀνεχθεῖ.

Πάντως, τὸ γεγονός ὅτι τόσο ὁ Ἰωάννης ὁ Γραμματικὸς, ὅσο καὶ οἱ Λέων ὁ Μαθηματικὸς καὶ Ἰγνάτιος ὁ Διάκονος εἶχαν σχέση μὲ τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Φωτίου, μαρτυρεῖ τὴν ἀδιαμφισβήτητη ὑπαρξὴ κατάλληλου μορφωτικοῦ καὶ πνευματικοῦ κλίματος μέσα στὸ ὁποῖο γαλούχηθηκε καὶ ἐκπαιδεύτηκε ὁ Φώτιος¹³.

Ἐξάλλου ὁ Νικήτας Δαυίδ σημειώνει ὡς πρὸς τὴν πολυμαθία τοῦ Φωτίου ὅτι: «ἐπιστήμης τῶν θύραθεν», ἦτοι «γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ῥητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας, καὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς», καθόλου δὲν στερεῖται. Γι' αὐτὸ δικαιολογημένα διαδίδεται, συνεχίζει ὁ Νικήτας Δαυίδ, ὅτι ὁ Φώτιος διαφέρει ἀπὸ ὄλους τῆς γενιᾶς του, σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ συγκρίνεται ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς «παλαιούς»: ἐννοεῖ προφανῶς τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας¹⁴.

Πράγματι ἡ πολυμαθία τοῦ Φωτίου καταπλήσσει μέχρι σήμερα τοὺς εἰδικούς ἐρευνητὲς τοῦ ἔργου του. Μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου ἰδιαίτερη θέση στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας κατέχουν ἐκεῖνα τὰ ἔργα ποὺ ἔγραψε πρὸ τῆς χειροτονίας του σὲ Πατριάρχη, δηλαδὴ ἡ *Μυριόβιβλος* ἢ *Βιβλιοθήκη*, καὶ τὸ *Λέξεων*

13. W. T. Treadgold, ὁ.π., σ. 5.

14. Τὸ πλήρες παράθεμα ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ῥητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας, καὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς, καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιόν, ὡς μὴ μόνον σχεδὸν φάναι τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεάν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιούς αὐτὸν διαμιλλᾶσθαι», Νικήτα τοῦ Παφλαγόνος τοῦ καὶ Δαβίδ, ὁ.π., PG 105, 509.

συναγωγή ἢ ἀπλῶς Λεξικόν. Ἐπιπλέον καὶ ὅσα ἔγραψε κατὰ τὴν πρώτη κυρίως πατριαρχική του θητεία ἢ καὶ στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς δεύτερης πατριαρχίας, θεωροῦνται ἐξ ἴσου σημαντικά, ὅπως εἶναι τὰ Ἀμφιλόχεια ἢ Λόγων ἱερῶν καὶ ζητημάτων ἱερολογίαι, ἡ θεολογικὴ διατριβὴ Λόγος περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας, καθὼς καὶ σειρὰ ἐπιστολῶν καὶ ὁμιλιῶν κ.ἄ.¹⁵.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεολογικὰ θέματα ποὺ θίγει στὰ Ἀμφιλόχεια καὶ στὶς περισσότερες ἐπιστολὲς καὶ ὁμιλίες του, θαυμασμὸ προκαλεῖ στοὺς εἰδικούς ἐρευνητὲς ὁ πλοῦτος καὶ ἡ θεματικὴ ποικιλία τῶν ἀναγνωσθέντων ὑπὸ τοῦ Φωτίου κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς γραμματείας. Στὴ Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη, ὁ Φώτιος περιγράφει ἀναλυτικὰ καὶ ἀξιολογεῖ μὲ ὑποδειγματικὴ ἀντικειμενικότητα τὸ περιεχόμενο 279 βιβλίων ποὺ εἶχε μελετήσει, παραθέτοντας ὀρισμένες φορὲς καὶ ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα ἀπ' αὐτά. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα ἔργα χριστιανῶν πατέρων καὶ θεολόγων τῆς Ἐκκλησίας, ἀναλύονται καὶ ἀξιολογοῦνται ἔργα ἱστορικά, φιλοσοφικά, μυθολογίας, ρητορικά, φυσικῆς ἱστορίας, ἱατρικῆς, λαϊκῆς λογοτεχνίας κ.ἄ., γραμμένα ἀπὸ λόγιους τῆς ἐλληνικῆς κλασικῆς καὶ κυρίως τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου¹⁶.

15. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *δ.π.*, σ. 42-50. Ἐπίσης Α. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, C. Angelidi, ed., National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, Research Series 4, Athens 2006, Chapter One "Photios and the Classical Heritage", σ. 7-41. Ν. G. Wilson, *Οἱ Λόγιοι στὸ Βυζάντιο* (μτφρ. Ν. Κονομητῆς), Ἐκδόσεις Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, δεύτερη ἔκδοση, πλήρως ἀναθεωρημένη, Ἀθήνα 2014, σ. 122-158.

16. Βλ. ἀνάλυση τοῦ γιγάντιου ἔργου *Μυριόβιβλος ἢ Βιβλιοθήκη*, F. Dvornik, "Patriarch Photius, Scholar and Statesman", *Classical Folia. Studies in the Christian Perpetuation of the Classics*, 13 (1959), σ. 3-18, *ibid*, 14 (1960), σ. 3-22. Ἀναδημοσιεύεται ὡς κεφ. VII, στὸ F. Dvornik, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints, London 1974. Ἐπίσης Α. Kazhdan, *δ.π.*, σ. 10-25. Ν. G. Wilson, *δ.π.*, σ. 127-149. Πρβλ. καὶ C. Mango, «Ἡ ἀναβίωση τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν», στὸ C. Mango, ἐπιμ., *Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου* (μτφρ. Ὁ. Καραγιώργου, ἐπιμ. ἐλληνικῆς ἔκδοσης Γ. Μωυσειδίου), ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 2006 (ἀγγλικὴ ἔκδοση 2002), σ. 286-313, κυρίως σ. 302-303. Καὶ Β. Τατάκης, «Φώτιος, ὁ μέγας ἀνθρωπιστής», Ἰ. Ἐ. Ἀναστασίου (ἐπιμ.), *δ.π.*, σ. 79-111, κυρίως σ. 94-100.

Τὸ πλήρες βάθος καὶ τὸ εὖρος τῆς μόρφωσής του, καθὼς καὶ οἱ θεολογικές, φιλολογικές, διπλωματικές, πολιτικές καὶ ἄλλες ἱκανότητες τοῦ Φωτίου ἀναδείχθηκαν στὴν πράξη κατὰ τὶς δύο περιόδους τῆς θητείας του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο.

Ἡ κατανόηση τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι καὶ συμπεριφέρεσθαι τοῦ Φωτίου γίνεται εὐκολώτερη, ὅταν ληφθεῖ ὑπόψη ὅχι μόνον τὸ ποῖον τῆς μόρφωσής του ἀλλὰ καὶ οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ συνετελέσθη. Οἱ συνθήκες γιὰ ἀνώτερες σπουδές, πλησίον ἐνὸς ἢ / καὶ καμιά φορά περισσότερων ἰδιωτικῶν διδασκάλων, εὐνοοῦσαν μόνον ἐκείνους οἱ ὁποῖοι –κατὰ κανόνα– κατοικοῦσαν μόνιμα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶχαν ἐπιφανῆ οἰκογενειακὴ καταγωγὴ καὶ οἰκονομικὴ εὐχέρεια. Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις λειτουργοῦσε τὸ ἀνώτερο / ἀνώτατο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τοῦ Βυζαντίου τὸν 9ο αἰῶνα, ποὺ σχεδὸν ὁμόφωνα οἱ εἰδικοὶ ἐρευνητὲς θεωροῦν ὅτι συνεχίστηκε μέχρι τὴ διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1453¹⁷.

17. Βλ. J. B. Burry, *A History of the Eastern Roman Empire. From the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802-867)*, Macmillan, London 1912, σ. 434-449. G. Buckler, «Ἡ Βυζαντινὴ Ἐκπαίδευση», στὸ Ν. Η. Baynes καὶ Η. ST. L. B. Moss, *Βυζάντιο. Εἰσαγωγὴ στὸ Βυζαντινὸ πολιτισμὸ* (μτφρ. Δ. Ν. Σακκάς), ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Ἀθῆναι 1983, σ. 289-315. J. M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire, 867-1185*, Humphrey Milford, Oxford University Press, London 1937. C. Mango, *Βυζάντιο*, ὁ.π., σ. 151-177. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Α', I, *Μνημεῖα τοῦ λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθῆναι, χ.χ. (ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδοσης τοῦ 1948). P. Lemerle, *Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς οὐμανισμὸς. Σημειώσεις καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν παιδεία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὶς ἀρχές ὡς τὸν 10ο αἰῶνα* (μτφρ. Μ. Νυστάζοπούλου-Πελεκίδου) ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθῆνα 1985. Γ. Ξ. Τσάμης, *Ἡ παιδεία στὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆνα 1999. P. Athanassiadi, "From Polis to Theoupolis: School Syllabuses and Teaching Methods in Late Antiquity", *Θυμιάμα*, *στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρα*, Μουσεῖο Μπενάκη, τόμ. I, Κείμενα, Ἀθῆνα 1994, σ. 9-14. R. Browning, "Literacy in the Byzantine World", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 4 (1978), σ. 39-54. Ἀ. Μαρκόπουλος, «Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου. Παράδοση καὶ ἐξέλιξη», Χ. Γ. Ἀγγελίδη (ἐπιμ.), *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀθῆνα 1989, σ. 325-333. Τοῦ ἰδίου, «Βυζαντινὴ ἐκπαίδευση καὶ οἰκουμενικότητα», Εὐ. Χρυσός (ἐπιμ.), *Βυζάντιο ὡς οἰκουμένη*, Ἐθνικὸ Ἴδρυμα

Μιὰ ἀπὸ τὶς βασικώτερες πηγές γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς παιδείας τῶν Βυζαντινῶν γι' αὐτὴν τὴν περίοδο, ἀποτελοῦν οἱ βίοι προβεβλημένων ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων (μοναχῶν, ἐπισκόπων καὶ πατριαρχῶν), οἱ ὁποῖες ἀγιάσθηκαν γιὰ τὴ ζωὴ, τὸ ἔργο καὶ τὴν ἀφοσίωσή τους στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοὺς βίους τῶν ἀγίων λοιπὸν πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση («προπαιδεία»), ἡ ὀνομαζόμενη «ἱερὰ γράμματα», συνίστατο στὴ διδασκαλία τῆς ἀνάγνωσης, τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἀρίθμησης, καθὼς καὶ στοιχείων τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας βασιζόμενων στοὺς Ψαλμούς καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας¹⁸.

Μετὰ ἀπὸ τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση ἀκολουθοῦσε, γιὰ ὅσα παιδιὰ εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ εὐχέρεια, ἡ ἀνώτερη ἐκπαίδευση («παιδεία»), ἡ λεγόμενη «ἐγκύκλιος παιδεύσις»¹⁹. Τὸ πρόγραμμα τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης συνίστατο, κατὰ κανόνα, σὲ δύο κύκλους: ἕναν φιλολογικὸ (γραμματικὴ, ρητορικὴ, διαλεκτικὴ) καὶ ἕναν ἐπιστημονικὸ (ἀριθμητικὴ, γεωμετρία, μουσικὴ, ἀστρονομία). Ἡ φοίτηση στὸν δεῦτερο κύκλο σπουδῶν συνιστοῦσε τὴν εἴσοδο πλέον στὸ ἀνώτατο οἶονεὶ ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης²⁰.

Ἄν καὶ δὲν ἔχουμε καμία συγκεκριμένη πληροφορία γιὰ τὸ

¹⁸ Ἐρευνῶν, Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Διεθνῆ Συμπόσια 16, Ἀθήνα 2005, σ. 183-200. Τοῦ ἰδίου, «Ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ Βυζαντινοῦ σχολείου. Ὁ δάσκαλος, τὰ βιβλία καὶ ἡ ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία», *Βιβλιοαμφιάστης*, 3 (2008), σ. 1-13. Ν. Kalogeras, "Locating Young Students in Byzantine Churches. A Chapter on Primary and Secondary Religious Education in Byzantium", I. Tanaseanu-Dobler and M. Dobler, eds, *Religious Education in Pre-Modern Europe*, Brill, Leiden 2012, σ. 163-181.

18. Βλ. P. Lemerle, *ὁ.π.*, σ. 93-101.

19. Βλ. γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴ σημασία τοῦ ὄρου «ἐγκύκλιος παιδεία», L. M. De Rijk, ««Ἐγκύκλιος παιδεία»: A Study of its Original Meaning», *Vivarium*, 3, 1 (1965), σ. 24-93. Πρβλ. καὶ R. A. Kaster, "Notes on 'Primary' and 'Secondary' Schools in Late Antiquity", *Transactions of the American Philological Association*, 113 (1983), σ. 323-346.

20. Βλ. P. Lemerle, *ὁ.π.*, σ. 94-95. Ἐπίσης Ν. Καλογεράς, ««Ἐξεπέμφθη εἰς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων προφάσει μὲν παιδεύσεως τῆς ἕξω παιδείας»: Ἐκπαιδευτικὲς διαδρομὲς στὸ Βυζάντιο (5ος-9ος αἰ.)», *Ἑλληνικὰ Ἱστορικά Ἐκπαιδευτήρια στὴ Μεσόγειο. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Χίος, 18-21/10/2001, *Πρακτικὰ συνεδρίου*, Χίος 2002, σ. 91-103, κυρίως σ. 97 καὶ 103.

πού φοίτησε και από ποιούς δασκάλους διδάχθηκε, ο Φώτιος θα πρέπει να διήλθε όλα τα στάδια εκπαίδευσης με τέτοια επιτυχία που αδιαμφισβήτητα απεικονίζεται στα όσα έγραψε και στα όσα γνωρίζουμε ότι έπραξε ως Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Αντίθετα, ο προκάτοχος του Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο Ίγνάτιος, προερχόμενος από την τάξη των μοναχών, είχε περιορισμένη μόρφωση, ή σύγκριση της οποίας με αυτήν του Φωτίου την καθιστά ακόμη πιο πτωχή και μονόπλευρη²¹.

Πάντως, οί βιογράφοι των αγίων του 8ου και του 9ου αιώνα, κατά κανόνα, παρ' ότι οί ίδιοι έγγραμματοι, είναι φειδωλοί όσον άφορα τις περιγραφές τους για τó περιεχόμενο των άνωτερων σπουδών των βιογραφούμενων αγίων. Αυτό έν πολλοίς έξηγείται λόγω της διάχυτης αντίληψης, που επικρατούσε μεταξύ των λαϊκών κυρίως στρωμάτων της βυζαντινής κοινωνίας, ότι ή σπουδή και ή επίδραση της κλασικής παιδείας είναι δυνατόν να άλλοιώσει την πίστη των χριστιανών. Τελικά, όσοι βιογράφοι αναφέρονται στις άνωτερες / άνώτατες σπουδές των αγίων, υπογραμμίζουν με έμφαση ότι ή κοσμική γνώση τότε μόνον έχει αξία, όταν εντάσσεται στην ύπηρεσία της χριστιανικής πίστεως και συμπεριφορās του πιστού²².

Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα, και παρὰ τή θετική εικονοφιλική οικογενειακή του ιστορία, ή πολυμάθεια και ή βαθειά γνώση της αρχαίας έλληνικής κλασικής παιδείας που διέκρινε τόν Φώτιο ήταν φυσικό να δημιουργεί διάφορες υποψίες, εκ μέρους των συντηρητικών του αντιπάλων και ιδιαίτερα των μοναχών, για τόν βαθμό της χριστιανικής του όρθοδοξίας. Γι' αυτό και δέν εκπλήσσει τó γεγονός ότι ένας δεδηλωμένος έχθρός, μυθοπλάστης

21. Βλ. Νικήτα του Παφλαγόνος του και Δαβίδ, *ό.π.*, PG 105, 496. Πρβλ. και J. B. Burry, *ό.π.*, σ. 184 και 440. Ί. Αναστασίου, *ό.π.*, σ. 63.

22. Όπως σημειώνει ό P. Lemerle: «Η κοσμική επιστήμη παραμένει ή έλληνική σοφία (Μιχαήλ ό Σύγκελλος) και είναι κοινός τόπος των άγιογράφων να δείχνουν ότι ό ήρωάς τους την περιφρονεί, ή, στην καλύτερη περίπτωση, παίρνει από αυτήν μόνο τὰ άπαραίτητα... Άν επιτρέπεται καταχρηστικά σ' έναν άνδρα της Έκκλησίας να γεύεται τή θύραθεν παιδεία, είναι για να γνωρίζει τὰ όπλα των έχθρών του ώστε να τούς πολεμā καλύτερα (Θεόδωρος Στουδίτης)», *ό.π.*, σ. 94.

καὶ συκοφάντης τοῦ Φωτίου, ὁ ψευδο-Συμεὼν ὁ Μάγιστρος, τὸν κατηγορεῖ μεταξὺ ἄλλων ὅτι ὁ πατέρας του Σέργιος «εἰς μαθήματα δὲ τοῦτον ἐκδούς, μᾶλλον ἐκείνος πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ φιλοτιμότερον διέκειτο ἢ τὰ ἐκκλησιαστικά»²³.

Μιὰ τέτοια κατηγορία, ποὺ συχνὰ μαζὶ μεῖ ἄλλες ἐπαναλαμβάνονταν ἀπὸ σύγχρονους τοῦ Φωτίου ἐσωτερικούς (Ἰγνατιανούς κ.ἄ.) καὶ ἐξωτερικούς (παπικούς) πολεμίους του, εἶναι ἄκρως παραπλανητικὴ καὶ ἄδικη. Καὶ τοῦτο γιατί, ὅπως ἀποφαίνονται οἱ εἰδικοί (ἡμέτεροι καὶ ἀλλοδαποί, Ὁρθόδοξοι καὶ μὴ), ἡ κλασικὴ γνώση καὶ ἡ ἐν γένει πολυμαθία τοῦ Φωτίου εἶναι πλήρως καὶ ἀρμονικὰ ἐντεταγμένη στὴν ὑπηρεσία τῆς θεολογίας καὶ τῆς ποιμαντικῆς / ἱεραποστολικῆς τῆς Ὁρθόδοξης Καθολικῆς Ἐκκλησίας²⁴.

Ὅ,τι ὁ Φώτιος ἐπραξε γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, τὸ ἐπραξε μετὰ γνώμονα τὴν Ὁρθόδοξη πίστη καὶ παράδοση καὶ μετὰ τρόπο ποὺ ἀναδεικνύει τὴ θεολογικὴ ἐγκράτεια, τὴ σύνεση καὶ τὸ ἦθος τοῦ ἀνδρός, καθὼς καὶ ἕναν ἀπαράμιλλο δυναμισμὸ καὶ ἕνα ἠγετικὸ σθένος ποὺ τὸν καθιέρωσε ὡς μία μορφὴ, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ P. Lemerle, «ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, καὶ ἴσως τὴν πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ»²⁵.

Στὴν ἀντίληψη κάθε σχεδὸν ἐγγράμματος Βυζαντινοῦ, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Φωτίου, κυριαρχεῖ τὸ ἀξίωμα τῆς ἐνταξῆς καὶ ὑποταγῆς τῆς γνώσης στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐμπλουτισμοῦ τῆς

23. *Symeon Magister*, στὸ Theophanes Continuatus, ὁ.π., σ. 670.

24. Βλ. τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ θεολόγου καὶ ἐμβριθοῦς ἐρευνητῆ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Φωτίου, F. Dvornik, *The Photian Schism. History and Legend*, Cambridge University Press, Cambridge 1948/1970. Ἐπίσης Δ. Σ. Μπαλάνος, ὁ.π., σ. 50-57. Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἐπίσημοι λόγοι ἐκφωνηθέντες ἐπὶ τῇ ἱερᾷ μνήμῃ του κατὰ τὰ ἔτη 1970-2010*, Ἀθήνα 2011, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρὸβλ. καὶ Γ. Σ. Μπεμπής, «Ὁ ἱερός Φώτιος ὡς θεολόγος», *Ὁρθόδοξος Σκέψις*, Γ', 5 (1960), σ. 54-57.

25 P. Lemerle, ὁ.π., σ. 154. Ὁ J. B. Burry σημειώνει: "*Photius, not Leo [the Philosopher], was the typical Byzantine savant, uniting ardent devotion to learning with no less ardent zeal for the orthodox faith*", ὁ.π., σ. 442.

ψυχῆς με τὰ χαρίσματα τῆς χριστιανικῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ ἀρετολογίας· μιᾶς πνευματικότητας καὶ ἀρετολογίας ποὺ δὲν νοεῖται ὡς ἀπλῆ ἐφαρμογὴ ἠθικῶν κανόνων καὶ προταγμάτων, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα, μεταξύ τῶν ἄλλων, τῆς ἐφαρμογῆς στὴν πράξη τῆς ἐντολῆς τῆς ἀγάπης, τῆς καταλλαγῆς, τῆς θυσίας καὶ τῆς συγχώρησης ποὺ διδάσκει τὸ χριστιανικὸ Εὐαγγέλιο καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ σπουδὴ ἐπομένως τόσο τῶν ἀληθειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ ὅσο καὶ τῆς «θύραθεν» γνώσεως, ὅπως ἡ τελευταία ἐξάγεται ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ποὺ διδάσκονταν οἱ Βυζαντινοὶ νέοι, τότε μόνον ἔχει ἀξία, ὅταν καθοδηγεῖ τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἐνάρετο χριστιανικὸ βίο. Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ καὶ προϋπόθεση ἀποτελεῖ τὸ ἀσφαλὲς κριτήριον τοῦ μορφωμένου καὶ ἐνάρετου ἀνθρώπου καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Βυζαντινῆς χιλιετίας²⁶.

Στὴν περίπτωση τοῦ Φωτίου, τὸ παραπάνω κριτήριον ἀποκτᾶ κανονιστικὴ ἰσχὺ ποὺ θὰ ἐμπνεύσει τὶς ἐπόμενες γενεὲς τῶν Βυζαντινῶν λογίων (μοναχῶν καὶ λαϊκῶν). Καὶ τοῦτο, γιατί ὁ Φώτιος εἶχε τὴν εὐκαιρία καὶ τὶς προϋποθέσεις νὰ ἀναδείξει τὸ περιεχόμενο τοῦ κριτηρίου τοῦ μορφωμένου Ὁρθόδοξου χριστιανοῦ –ὄχι τόσο στὸ στενὰ μοναστικὸ ἀλλὰ στὸ εὐρύτερο ἐκκλησιαστικὸ, πολιτικὸ καὶ ἐκπολιτιστικὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς του– σὲ βάθος καὶ με μοναδικὸ καὶ ἀπαράμιλλο τρόπο.

Ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ Φωτίου ἐξάγεται ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι γιὰ τὸν Φώτιο, μορφωμένος εἶναι ὁ ἐνάρετος χριστιανός. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐκφράζεται ἐναργέστατα σὲ ὅσα ὁ Φώτιος ἀποφθεγματικὰ διατυπώνει σὲ μία ἐπιστολὴ του ποὺ ἀπευθύνεται σὲ κάποιον πρωτοσπαθάριο Μιχαήλ. Ὁ Φώτιος συμβουλεύει τὸν Μιχαήλ πῶς νὰ μορφώνει τὰ παιδιὰ του με τὰ ἀκόλουθα λόγια:

«Ἡ ἀπόκτηση τῆς παιδείας εἶναι γιὰ τὸν ἡλικιωμένο πάρα πολὺ δυνατὸ στήριγμα τῆς ζωῆς, καὶ αὐτὸν ποὺ βρίσκεται στὴν ἀκμαία νεανικὴ ἡλικία του τὸν μεταφέρει χωρὶς λύπη στὴν

26. Πρβλ. P. Lemerle, ὁ.π., σ. 424, σημ. 28.

ώραιότητα τῆς ἀρετῆς. Παίδευε λοιπὸν τὰ παιδιὰ σου στὴ σοφία καὶ τὴν ἀρετῆ, ὥστε καὶ ὅταν εἶναι νέοι νὰ ἔχουν ὡραία ζωὴ, καὶ ὅταν θὰ ἔχουν γεράσει νὰ μὴ χρειασθοῦν τὴ βοήθεια ἄλλων»²⁷.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Φωτίου, ὅτι δηλαδή μορφωμένος εἶναι ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος, δὲν εἶναι πρωτότυπη. Ἀποτελεῖ ὀπωσδήποτε κληρονομιά τῶν πρὸ τοῦ Φωτίου μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδιαίτερα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, οἱ ὁποῖοι ἐνσωμάτωσαν δημιουργικὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ μορφωτικὴ κουλτούρα στὴ χριστιανικὴ ἀρετολογία²⁸.

* * *

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζεται καὶ ἡ διαφορὰ ποῦ ὑφίσταται μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ἔννοια τῆς παιδείας καὶ τῆς μόρφωσης τῶν νέων σὲ σχέση μὲ αὐτὴν ποῦ διακατεῖχε τοὺς κρατικούς φορεῖς διαμόρφωσης τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς κατὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Νεοελληνικοῦ κράτους.

Ἡ εἰσαγωγή τῆς ἱστορίας τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῆς Κατήχησης καὶ τῶν προσευχῶν –ποῦ εἰσάγεται στὸ πρῶτο πρόγραμμα τῶν σχολικῶν μαθημάτων, κατ' ἀρχὰς τῆς «Ἑλληνικῆς Πολιτείας» τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια καὶ στὴ συνέχεια τοῦ «Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος»– ἐξυπηρετεῖ ἓναν διττὸ καὶ πολὺ

27. Τὸ πρωτότυπο κείμενο ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Τῆς παιδείας ἡ κτήσις τῶ γεγηρακῶτι κρατίστη γίνεται βίου βακτηρία, καὶ τὸν ἀνθοῦντα τὴν νέαν ἡλικίαν εἰς ἀρετῆς ὥραν ἀλύπως διαβιβάζει. Παίδευε τοίνυν σοφίαν καὶ ἀρετὴν τοὺς σοὺς παῖδας, ἵνα καὶ νεάζοντες ὡραίαν ἔχωσι τὴν πολιτείαν, καὶ γεγηρακότες μὴ δεήσωνται τῆς ἐτέρων βοηθείας». Ἐπιστολὴ ΡΚΣΤ' – 126, Μιχαὴλ Πρωτοσπαθαρίω, Ἰω. Ν. Βαλέττας, Φωτίου Ἐπιστολαί, D. Nutt, Ἐν Λονδίῳ 1864, σ. 447. Ἡ μετάφραση εἶναι ἀπὸ Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἄπαντα τὰ ἔργα, 13, Ἐπιστολαί (Α'-ΡΥΤ'), Εἰς βιβλία τρία (κείμενο-μετάφραση-σχόλια Ἐ. Μερετάκης), ἐκδ. οἶκος Ἀδελφοὶ Μερετάκη «Τὸ Βυζάντιον» (ΕΠΕ), Θεσσαλονίκη 2007, σ. 441.

28. Βλ. ἀντὶ ἄλλων Ἐμμ. Π. Περσελῆς, «Θρησκευτικὸς καὶ παιδαγωγικὸς ἀνθρωπισμὸς στὸ ἔργο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», Θεολογία, τόμ. 85, 3 (2014), σ. 149-166. Τοῦ ἴδιου, «Ἡ πνευματικὴ καὶ μορφωτικὴ κληρονομιά τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα καὶ τὴν Ἐκπαίδευση», ὁ.π., τόμ. 86, 3 (2015), σ. 23-45.

συγκεκριμένο σκοπό. Ο πρώτος σκοπός είναι η μετάδοση στους εκπαιδευόμενους βασικών αρχών της διδασκαλίας της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας και ὁ ἄλλος ἡ ἠθικὴ διαμόρφωση και ἡ διάπλαση τοῦ χαρακτήρα τους. Καὶ οἱ δύο σκοποὶ ἀπηχοῦν ἰδεολογικοπολιτικὲς και ἐκπαιδευτικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν τὸν 19ο αἰῶνα σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη.

Ἔτσι λοιπὸν και στὴν Ἑλλάδα τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπερισχέει μεταξὺ τῶν πολιτικῶν και ἐκπαιδευτικῶν παραγόντων ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὰ σχολεῖα ὀφείλει νὰ καλλιεργεῖ τὸν ἠθικὸ προσανατολισμὸ τῶν εκπαιδευομένων, ὥστε νὰ καταστοῦν, ὅταν ἐνηλικιωθοῦν, νομοταγεῖς πολῖτες. Ὁ ἠθικὸς αὐτὸς προσανατολισμὸς συνίστατο στὴν αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ δεοντολογικῶν κανόνων και προταγμάτων, πολλὲς φορὲς κατ' ἐπίφαση μόνο χριστιανικῶν, ἢ μὴ τήρηση τῶν ὁποίων προκαλοῦσε τὴν ἐπιβολή, ἐκ μέρους τῶν δασκάλων, αὐστηρῶν και πολλὲς φορὲς ἀπάνθρωπων ποινῶν στοὺς εκπαιδευομένους²⁹.

Ἡ ἠθικὴ διάπλαση τῶν εκπαιδευομένων μέσω τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ πολιτικὴ νομιμοφροσύνη και ἡ ἀμεπτη, εἰ δυνατόν, κοινωνικὴ τους συμπεριφορά, ἀποτελεῖ ἴσως τὴ σπουδαιότερη ἀρχὴ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ποὺ ἴσχυε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου και γιὰ πολλὲς ἀκόμη δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀντίληψη τοῦ Καθηγητῆ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ τότε ὀνομαζόμενου «Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν»³⁰ Ἰωάννη Μεσολωρᾶ γιὰ τὸν ἠθικοφρονηματιστικὸ χαρακτήρα τοῦ μαθήματος τῶν

29. Βλ. γιὰ πλήρη ἀνάλυση τοῦ θέματος Ἐμμ. Π. Περσελῆς, *Ἐξουσία και θρησκευτικὴ ἀγωγή στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἱστορικὴ και παιδαγωγικὴ θεώρηση τοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ κράτους και τῆς διανόησης στὴ διαμόρφωση τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆνα 1997.

30. «Νόμος ΓΩΚΓ' (ὕπ' ἀριθ. 3823) περὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', ἀριθ. φ. 178, 12 Ἰουλίου 1911 και «Νόμος ΓΩΚΕ' (ὕπ' ἀριθ. 3825) περὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου», *ὁ.π.*, τεύχος Α', ἀριθ. φ. 183, 17 Ἰουλίου 1911. Μὲ βάση τὸν πρώτο νόμο οἱ σχολῆς Ἱατρικὴ και Φυσικομαθηματικὴ ἀνήκαν στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο, ἐνῶ μὲ τὸ δεύτερο οἱ σχολῆς Θεολογικὴ, Φιλοσοφικὴ και Νομικὴ ἀνήκαν στὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο.

θρησκευτικῶν, ὅταν γράφει τὸ 1911 τὰ ἀκόλουθα:

«Καὶ πρὸς τὸ ἀγαθὸν τῆς Πολιτείας μέγα συμβάλλεται ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων, διότι ἡ κανονικὴ λειτουργία καὶ ἡ πρόοδος αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀκριβοῦς καὶ πιστῆς ἐκπληρώσεως τῶν καθηκόντων τῶν πολιτῶν, ἐκ τῆς συναισθήσεως τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπης, ἐκ τῆς προθύμου ὑπακοῆς πρὸς τοὺς νόμους, ἐκ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς προϋσταμένους αὐτῆς. Θρησκευτικῶς δὲ διαμεμορφωμένοι ὑπήκοοι εἶνε πάντοτε ἀγαθοὶ πολῖται, πιστὰ τῆς πατρίδος τέκνα».³¹

Ἡ ἀντίληψη ὅτι «ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων» ἀποτελεῖ οἰονεὶ ὄχημα τῆς ἠθικῆς διάπλασης τῶν ἐκπαιδευομένων, εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀποδυνάμωση τοῦ κύριου σκοποῦ τοῦ μαθήματος. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ὤφειλε νὰ εἶναι ἡ εἰσαγωγή τῶν ἐκπαιδευομένων στὴν κατανόηση τοῦ χριστιανικοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος τῆς ἀγάπης καὶ τῆς συγχώρησης καὶ τῆς ἀνάδειξης καὶ σημασίας τῶν ποικίλων πτυχῶν τῆς πλούσιας Ὁρθόδοξης πνευματικῆς ζωῆς καὶ παράδοσης, ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἔλλογη βίωση τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν.

Ὁ ἠθικοφρονηματιστικὸς χαρακτήρας τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ἄρχισε προοδευτικὰ νὰ μειώνεται μόνο μετὰ ἀπὸ τὶς κοσμοϊστορικὲς κοινωνικοπολιτικὲς, ἐπιστημονικὲς, οἰκονομικὲς κ.ἄ. ἀλλαγὲς ποὺ συνέβησαν σὲ διεθνὲς καὶ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο μετὰ ἀπὸ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον. Οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς στὸν χῶρον τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ βορειοαμερικανικῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων εἶχαν σημαντικὸ ἀντίκτυπο μὲ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς σημασίας τῶν ἐννοιῶν τῆς παιδείας / μόρφωσης, ἐκπαίδευσης, μάθησης καὶ διδασκαλίας.

Σήμερα, μετὰ τῶν διεθνῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ παιδαγωγικῶν φορέων, ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι μορφωμένος ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος κατέχει ἀξιόλογη γνώση ποὺ τοῦ παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ διακρίνει καὶ νὰ ἀξιολογεῖ τὴν πραγματικότητα μὲ ἕναν τρόπο ἀπροκατάληπτο, κριτικὸ καὶ συνάμα σφαιρικὸ

31. Ἰ. Ἐ. Μεσολωρᾶς, *Πρακτικὴ Θεολογία. Εἰσαγωγή*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου «Νομικῆς», Ἐν Ἀθήναις 1911, σ. 140.

και οικοδομητικό. Ο τρόπος αυτός θα πρέπει απαραίτητα να οδηγεί στη διεύρυνση του γνωστικού και πνευματικού ορίζοντα του ανθρώπου και να τον καθιστά ήθικα υπεύθυνο απέναντι στον έαυτό του, τον συνάνθρωπο και την κοινωνία γενικότερα. Για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός, η καλλιέργεια του αίσθήματος της δικαιοσύνης και του σεβασμού της θρησκευτικής και ήθικης άκεραιότητας του κάθε ανθρώπου χωριστά άποτελεί μία άπό τις έκ των ών ούκ άνευ προϋποθέσεις της έκπαίδευσης (ή του έκπαιδευτικού συστήματος), που ειλικρινά άποβλέπει στη δημιουργία μιās μορφωμένης, δημοκρατικής και ήθικης προσωπικότητας³².

Η παραπάνω σύγχρονη αντίληψη περιι μόρφωσης και παιδείας δέν άπέχει πολυ άπό τὸ πνεύμα του Φωτίου, όπως αυτό φαίνεται να διατυπώνεται στην εισαγωγή μιās όμιλίας του σε κατηχουμένους. Προτρέπει δηλαδή ο Φώτιος τούς κατηχουμένους να έσωτερικεύουν στις ψυχές τους τὰ όσα άκούουν στην κατήχηση:

«Όστε εκεί με τή μελέτη όσων χειραγωγοϋν στην άρετή, να επιτευχθεί ή πρόοδος των καλών πράξεων. Γιατι με τή μελέτη της άρετης φύεται ή άρχή της άγαθής πράξης. Και ή πράξη καθώς προχωρεί ρυθμιζόμενη με τον λόγο, γίνεται εύκολότερα έξη κι εύκολότερα έλκει τούς συμβοηθούς και γίνεται χορηγός των όμοιων, έπειδή σαν τεχνίτης ο γεωργός λόγος συνηθίζει να σπέρνει σ' αυτό τὸ ίδιο τὸ ιερό έδαφος της ψυχής και να συναυξάνει όλες μαζί τις άρετές, και δέν άφήνει να άποσυνδέονται ή μία άπό την άλλη και να διασκορπίζονται»³³.

32. Βλ. περισσότερο Έμμ. Π. Περσελής, *Χριστιανική άγωγή και σύγχρονος κόσμος. Θέματα θεωρίας και πράξης της Χριστιανικής άγωγής*, έκδ. Άρμός, Άθήνα 1994.

33. Τὸ πρωτότυπο κείμενο έχει ως άκολούθως: «Άλλά χρη και ύμās μη μόνον μέχρι των άκοών περιγράφειν τὰ λεγόμενα, αλλά καν ταίς έαυτών ένδον παραπέμπειν ψυχαίς, έν' αυτόθεν ύμίν τή μελέτη των εις άρετήν χειραγωγούντων ή των καλών πράξεων επίδοσις εύρη προκοπήν· έν μελέτη γάρ άρετης άρχή φύεται πράξεως άγαθής· πράξις δέ λόγω, καθ' ο πρόεισι, ρυθμιζόμενη ράον μεν εις έξιν στηρίζεται, ράον δέ τās συνειρήθους έφέλκεται και των όμοίων γίνεται ποριστική, άτε δη του Λόγου γεωργου τεχνίτου δίκην εις τὸ αυτό της ψυχής ιερόν έδαφος σπείρειν τε και συναύξειν είωθότος τās

Οί σύγχρονες συνθήκες που υφίστανται διεθνώς και ιδιαίτερα στον τόπο μας, ως συνέπεια του παγκόσμιου φαινομένου της ραγδαίας αύξησης της γνώσης και της τεχνολογίας, της πολυθρησκευτικότητας, του μεταναστευτικού ρεύματος (από και προς τη χώρα μας), για να κατονομάσω ένδεικτικά όρισμένες μόνο από αυτές, απαιτεί λελογισμένη προσαρμογή της σχολικής θρησκευτικής αγωγής στα νέα δεδομένα.

Με βάση αυτό το σκεπτικό, ή σύγχρονη σχολική θρησκευτική αγωγή, βασιζόμενη όπωσδήποτε στο πλούσιο και πολυδιάστατο χριστιανικό Όρθόδοξο περιεχόμενό της, αλλά και εμπλουτισμένη με σύνεση, γνώση και παιδαγωγική επάρκεια και ευαισθησία, με διδακτικό υλικό που προέρχεται από τις άλλες χριστιανικές και παγκόσμιες θρησκευτικές παραδόσεις, είναι δυνατόν να συμβάλει στη σύγχρονη απαίτηση για μια ολοκληρωμένη, δημοκρατική και απροκατάληπτη χριστιανική και θρησκευτική μόρφωση των νέων³⁴.

Πρός την κατεύθυνση αυτή οι διδάσκουσες και οι διδάσκοντες στις Θεολογικές Σχολές των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης θα πρέπει να εντείνουν τις προσπάθειές τους, ώστε, όμοι με όλα τα μέλη της σεπτής Ίεραρχίας και ιδιαίτερα της Διαρκούς Ίερας Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, αλλά και άλλων ενδιαφερόμενων εκκλησιαστικών και θεολογικών φορέων, να συνεργασθούν για την πληρέστερη παρακολούθηση των εκάστοτε τεκταινομένων από την ελληνική πολιτεία για το μάθημα των θρησκευτικών.

*ἀρετὰς καὶ οὐκ ἑὼντος αὐτὰς ἀπ' ἀλλήλων διασπᾶσθαι καὶ διασκίδνασθαι», Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, «Ὁμιλία δευτέρα, λεχθεῖσα τῇ Ἁγίᾳ Παρασκευῇ ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς Ἁγίας Εἰρήνης», Ἄπαντα τὰ ἔργα, 12, Ὁμιλίαι (Α'– ΙΘ'), (κείμενο-μετάφραση-σχόλια Ἐ. Μερετάκης), ἐκδ. οἶκος Ἀδελφοὶ Μερετάκη «Τὸ Βυζάντιον» (ΕΠΕ), Θεσσαλονίκη 2005, σ. 50-93, κυρίως σ. 50-53. Πρβλ. καὶ τὴν ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγή στὴν παραπάνω ὁμιλία C. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*. English translation, introduction and commentary, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1958, σ. 38-40.*

34. Βλ. Ἐμμ. Π. Περσελῆς, «Ἱστορικοὶ σταθμοὶ τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς αγωγῆς στὴν Ελλάδα (1833-2010)», Σ. Μπουζάκης (ἐπιμ.), *Πανόραμα Ἱστορίας τῆς Ἐκπαίδευσης: Ὅψεις καὶ ἀπόψεις*, τόμ. Β': *Νεοελληνικὴ Ἐκπαίδευση (1821-2010)*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2011, σ. 939-967, κυρίως σ. 961-967.

Μιὰ τέτοια ὀργανωμένη συνεργασία θὰ συμβάλει, νομίζω, στήν ἔγκαιρη διατύπωση τεκμηριωμένων θεολογικά καὶ παιδαγωγικά προτάσεων γιὰ τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή. Οἱ προτάσεις αὐτὲς ὄχι μόνο θὰ προλαμβάνουν δυσάρεστες πολιτικὲς ἀποφάσεις εἰς βάρος τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ βοηθοῦν, θέλω νὰ πιστεύω, τὴν πολιτεία καὶ τοὺς ἐκπαιδευτικούς της φορεῖς νὰ λαμβάνουν συνετὲς καὶ οἰκοδομητικὲς ἀποφάσεις γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς κοινοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος παρὰ ἡ ὀλοκληρωμένη καὶ πολυδιάστατη χριστιανικὴ καὶ θρησκευτικὴ μόρφωση τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας.

SUMMARY

Byzantine Education, Saint Photius and Greek Religious Education: Contradictory or Complimentary Narratives?

By Prof. Emmanuel P. Perselis

Saint Photius, who lived in the 9th century, is regarded as one of the most significant Greek Orthodox Patriarchs of Constantinople. He was well versed in both Christian theology and Greek Classical and Hellenistic literature. His father, as well as numerous close family relatives of both Photius' parents, seem to have had very good education. As a matter of fact, some of the family relatives held high professional positions in the Byzantine clergy and the royal and civil courts. As a result, Photius' initial education was greatly influenced by such a rich family educational background. Well equipped with the classical wisdom of the ancient Greek and Hellenistic culture and literature, Photius successfully integrated in his life and ecclesiastical work the virtues of both the ancient Greek past and the Christian teaching and spirituality. Almost all of Photius' writings are highly regarded as landmarks in the Byzantine literature of the 9th century for his prose, style and

erudition. In short, Photius fulfilled all the criteria of what it may be called an educated man in his time.

Moreover, the way Photius lived and projected his virtues within the various fields of his involvement and activities, is a paradigm for our present time, especially with regards to the ongoing discussion about the function and scope of Religious Education in the schools of modern Greece. In other words, our present educational demands and needs, which are almost entirely different from those of the 19th century when the educational system of modern Greece was established after the liberation from the Ottoman Empire, favour the reexamination of the core idea of what it means to be well educated and who is really an educated man. Photius' overall education and his various life achievements as an ecclesiastical and public figure could be a working model for setting the criteria an educated man and simultaneously a faithful Christian should fulfil in our present, globalised and complex world.